

ԴՐՈՇԱԿ

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈՒԱԿ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ“ ՕՐԳԱՆ

ՍԱՐՏԻՐՈՍ ԲԱՊՈՒՃԵԱՆ

Ժամանակը անցաւ, սակայն չմարեցաւ այն օրերու յիշատակը: Անհամար ձերբակալութիւններէ, բռնուներէ ու աքաղանդէ վերջ կառավարութիւնն ու հարուստներ մեռած կը կարծէին յեղափոխական սյժը Պոլսոյ մէջ եւ կը պատրաստէին ազատ շունչ քաշելու Շահրազը, այդ ստոր սրարածը, յանդիմնեցաւ յեղափոխութեան դէմ դաւաճանելու սողալող հայ լրտեսներ ամեն կողմ կը վխտային. հարկ էր սարսափեցնել անոնց, հարկ էր ապացուցանել, որ «Դաշնակցութիւնը» թնւատարած կը հսկէ եւ արծուի աչքերով կը դիտէ իր շուրջը անցած դարձածները:

Չորս անարեկիչներու Գորաքէոյի հերոսական կռիւլը եւ անոնց եղբրական մահը յաւիտենական դատարարութիւնն կը լորն վաշխառու եղիային: Այնուհետեւ ուրիշներ կայծակի արագութիւնով գեափն դրսեցին լրտես Մարգարը, որոյ զոյգութիւնը յեղափոխական մարմնոյն խոշոր արտած էր իրեն յայտնան արտոյ յաջորդող գեղբրը, դեռ ցանկալի սղոյեցութիւնը չէին բրած. վառութեան սեղանը ցած հողիներու մէջ միշտ զոյգութիւն ունէր. հարկ էր, որ արիւնոտ սուրբ շողար նաեւ անոնց դիտուն

90 թւականին լուսարար Օննիկի բրածները, նոր մամուլութիւնով մը, աւելի ծանրակշիւ կերպարանք կը ստանային Այս անդրտանը համարձակած էր Մայր-Եկեղեցին ապաստանած անարեկիչը կառավարութեան մասնել, որու վրայ կառավարութիւնը Գ.մ.դարձուի փողոցները ձիաւոր ու հետեւակի զինուորներով լեցուց եւ հայերը սարսափով սկսան յիշել 86-ի եւ 90-ի օրերը:

Օննիկ մասնած եւ հետեւաբար մահան գատաղարուած էր: Գաղափար գինեօրներու ներկայութիւնը արհամարելի էր, երբ ընկերական վրէժինգրութեան ձայնն էր, որ կը հնչէր: Այդ ձայնը արձուգանք գտաւ. ժողովրդեան հազաղատ դաւակի մը որտիւն մէջ, որ ձգելով կոչակարի մարտն ու գողնացը, զէնքը ձեռին նետուցաւ ասոյարեղ արդար վրէժինգրութեանը յորտըքած սիրտը զոյգացնելու համար:

Իրիկուն մըն էր Օննիկ զինուորուն մը նստած, ալքօօլի գորոշներուն մէջ կուզէր խեղդել իր խղի խայթը. դուրսը ոտականներ եւ դիւտներ սպառազէն՝ ամալացած փողոցներու մէջ կը դեղեցէին, սրճարանները դատարկւած եւ բոլոր կասկածելի կամ ըստ երեւոյթին անգործ մարդիկ ձերբակալւած էին Ձիերու անընդհատ դափրտողը, զէնքերու շաչիւնը, նոյն խակ իրենց ատճերուն մէջ երկչոտ քաղցիւններու սիրտը դող կը հանէին: Օննիկ հակառակ այնքան հսկողութեան, դարձեալ անապահով կրկար ինքզինքը եւ կը ստակար Դաշնակցութեան:

Կոչակար Մարտիրոս իր քայլութեան նախադիմը համարելով մութին մէջ դարմնել հայրենիքի դաւաճան մը, որոշեց օրցերեկով, հասարակութեան աչքին առջեւ պատճել:

ՍԱՐՏԻՐՈՍ ԲԱՊՈՒՃԵԱՆ

վատը. ուստի արհամարելով վրը սուլթանին ծառաները, անցաւ անոնց վրձնակին մէջէն ու մտաւ դիւնտուն: Մինչդեռ մասնիչը գլուխը օղիի գաւաթին վրայ կախած կը մտմտար, յանկարծ դաշոյնի երեք հուժկու հարածներ դիտապատ դեափն կը փռեն զինքը:

Մարտիրոսը դուռտանի դիտելը իր ուրքին տակ փռելէ յետոյ, առանց շփոթելու, ատրճանակը ձեռքը սեղում՝ դուրս սլացաւ եւ առաջին հանդիպած ոտականն ու դիւտըրը երկու գնդակով գեափն տապալեց: Ծանրան բաց էր, Մարտիրոս հետացաւ եւ բաց տուն մը դըռնէն ներս մտաւ: Տեսցիք տեսնելով օտարոտի տրիւնաշաղախ երիտասարդը, սկիան աղաղակելու Ձիաւոր զօրքեր այդ միջոցին պաշարելու էին բնակարանը, անարեկիչը կատաղի աւիւծի ոյճ խոյացաւ անոնց վրայ եւ մէկը գլորելէ ետքը կրկին խոյս առաւ: Հալածուած ոտակալի էր: Անն կողմէ «անձնատուր եղիլը» կը պտային. ինչ որ քաջերու համար այդ բարը զոյգութիւն չունի: Ձիաւորները խիստ մտնեցած էին, ատրճանակին մէջ գնդակ մը միայն մնացած էր. «Ես ձեզի պէտներուն անձնատուր չեմ ըլլար» զոչեց խրոխտ անարեկիչը եւ վերջին գնդակն ալ իր բերնին մէջ պարզեց ու մտաւ հերոսի նման, նախընտրելով վայրկենական վնասնձն մահը թրքաց բարբարոտական անդուր չարչարանքներէն եւ դաղանութիւններէն:

Այս դեղջուկ հողի յիշատակը հիացմունքով կը լեցնէ ամեն յեղափոխականի սիրտը:

Վ Ա Ս Պ Ո Ւ Ի Ր Ա Վ Ա Ն Ի Կ Ո Ց Ո Ր Ա Յ Ը

(Մ Ս Փ Ա Կ Ա Ն Է Ծ Ռ Ա Գ Ի Ր)

7-ին օգոստոսի

Վասպուրականի գաւառներում կոտորած հայերի թիւը հասնում է առնւազը 20,000-ի:

Ի Ի Պ Լ Օ Մ Ա Տ — Հ Ր Է Շ Ն Ե Ր

Հասարակական կեանքի մէջ պատահում են այնպիսի անակնկալ դժբախտութիւններ, այնպիսի ահուկելի ճարիքներ, որ շշմեցնում են ամենամեծ յոռետեսին անգամ: Յոռետեսը, որը միշտ ամենավատ դոյներով է ներկայացնում ապագան, իւր երեւակայութեան մէջ դարձեալ ունենում է մի սահման, որից չի կարող անցնել, նրա կարծիքով, այս կամ այն հասարակական ճարիքի աստիճանը: Բայց դժբաղդաբար մենք տեսնում ենք, որ մեր ներկայ կեանքի մէջ յոռետեսի երեւակայած սահմանն էլ ոչնչանում է, և ճարիքը տարածում է իր թւերը աւելի հեռու ու հեռու...

Ամեն անգամ, երբ առթիւ ենք ունեցել խօսելու եւրոպական դիպլոմատիայի մասին, որը պաշտօնապէս իր «հովանաւորութեան» տակ է առել արեւելքի քրիստոնեաներին, մենք հեռու որևէ յոռետեսութիւնից, յենւած միմիայն պարզ իրականութեան վրայ, պնդել ենք միշտ, որ ոչ մի դիպլոմատի համար գոյութիւն չունին ոչ քրիստոնէական, ոչ մարդասիրական, ոչ քաղաքակրթական և ոչ այլ նոյնանման նպատակներ: Մենք ընդունում էինք, որ դիպլոմատիան կարող է ոչ թէ միայն չօգնել մեզ, անտարբեր մնալ, այլ մինչև իսկ վնասել մեզ, աշխատել կանգնեցնել ծնունդ առած շարժումը, եթէ այդ իր շահերին վնասակար նկատուի: Բայց մենք — և մեզ հետ նոյն իսկ ամենամեծ յոռետեսները — դժուար չարող էինք երեւակայել, որ քաղաքակիրթ աշխարհի «քաղաքակիրթ» ներկայացուցիչները հասնէին անխղճութեան, ամարդութեան ու լրբութեան այն ծայրայեղ աստիճանին, որի վրայ նրանք կանգնած են այժմ, և ոչ թէ միայն մեր, այլ և ամբողջ արեւելեան հարցի վերաբերմամբ:

Եւրոպական դիպլոմատները «գթութեան քոյրերի» նման շրջապատել են «հիւանդ մարդուն» և ամենամանրեղի միջոցներ գործ դնելով, աշխատում են պահպանել նրա նեխած կեանքը: *L'homme malade* (հիւանդ մարդը) դառել է *enfant gâté* (երես առած երեխայ), որին պահում, պահպանում, շոյում, փայփայում են ամեն կողմից: Կոգատար դիպլոմատներ

ըր ամենայն աջողութեամբ մրցում են իրար հետ այդ ասպարիզում: Մէկն իր արջի թաթի զօրութեամբ միջոց է տալիս նրան կոտորել, ջարդել տասնեակ հազարաւոր հայեր՝ երկրի «խաղաղութիւնը» վերականգնելու համար: Միւսը իր հաստ գրպանն է բաց անում և առաջարկում իր ոսկիները անտեսական բացարձակ քայքայումից ազատելու համար, երրորդի նախաձեռնութեամբ ընդհանուր ճնշում են գործ դնում ու սպառնալիքներ կարդում ապստամբ կրէտացիներին: Ճնշում են Յունաստանին, որ անուղղակի կերպով օգնում է իր արիւնակից եղբայրներին, ճնշում են Բուլգարիային, որ չի խանգարում մակեդոնական շարժմանը... Բայց ոչ մի տեղ, ոչ մի պարագայում եւրոպական դիպլոմատը չարտայայտեց իր էութիւնը այնքան ստոր, զզւելի և կոպիտ կերպով, ոչ մի տեղ նա ցոյց չտուեց իր բարոյական այլանդակութիւնը այնքան շոշափելի փաստերով, որքան Վանի և ընդհանրապէս Վասպուրականի վերջին աղետալից դէպքերի ժամանակ: Այդ դէպքերն այնքան սրտաճմլիկ էին, որ ամենաչոր, ամենաքարասիրտ դիպլոմատն անգամ պէտք է յիշէր, որ ինքը ոչ միայն դիպլոմատ է, այլ և մարդ: Բայց այդ չեղաւ: Պետերսի և Աֆրիկայի այլ հերոսների արժանաւոր ընկերակիցները՝ Վանի անգլիական հիւպատոսը, որը շատ առաջ էր ստացել վանեցիներից «ոստիկան-հիւպատոս» տիտղոսը և քրիստոնէութեան սկզբունքը տարածող բողոքական միսիօնար Ռեյնօլդը հաւասարապէս զզւելի են մեզ թէ՛ իրենց բացարձակ լռութիւններով և թէ՛ իրենց գաղտնի խարդաւանանքներով:

Մուտք գործելով Տաճկահայաստան, շիւկելով յաճախակի վայրագ կառավարութեան հետ, դրանք կործես թէ մոռանում են իրենց ծագումը, մոռանում են այն միջավայրը, ուր ծնւել ու սնւել են, մոռանում են այն դարը, որի մէջ ապրում են: Առանց խղճահարութեան, առանց ամօթի, բացարձակ կերպով պաշտպան հանդիսանալով սուլթանի կառավարութեան, դրանք ամենանեղ ճանապարհներով ստիպում են յեղափոխական գնդերին՝ հեռանալ քաղաքից, դրանք մատնում են այդպիսով անզէն ժողովուրդին վտէժինդիի զինուորների ու վայրագ խուժանի կատաղութեան, իսկ յեղափոխական գնդերին՝ Պարսկաստանի ճանապարհի վրայ պատրասուած զինւորների և համիդիականների անհամար բաղմութեան:

Վոտորածի այդ սարսափներից յետոյ նրանք դեռ համարձակուում են բարդել բոլոր յանցանքը հայերի վրայ, մղմացնել կառավարութեան և բաշխողուկների վճարակների գործած գազանութիւնները, ուրանալ քաղաքի ու բազմութիւնը, քաղաքի և շրջակաների աւերակը, թալանիլը, հազարաւոր զոհերի թիւը... Եւ այս դեռ բաւական չէ. նրանք յանդուրձում են հանրազրութիւններ պատրաստել հայերի կողմից, ստի-

պուստ են ստորագրել անճարացած, ահաբեկած ժողովուրդին, իբր թէ նա ինքն է մեղաւոր, որ իրեն կոտորել են, թէ նա շնորհակալ է կառավարութիւնից, որ կոտորածը չի շարունակուում... Սա արդէն չափից դուրս է այս դէպքում մարդ դժարանում է հաւատալ, թէ դրանք մարդկային արարածներ են և ոչ թէ հրէշներ մարդկային կերպարանքով..

Վասպուրականի կոտորածի ահեղիութիւնը անյայտ մնաց շատ շատերից. դիպրօմատները կարող են դրանով պարծենալ: Բայց ումբակոծւած տները, արիւնաներկ փողոցները, անթաղ դիակները, մոխիր դարձած դիւղերը դեռ մնայուն վիճակներ են սուլթանի գազանութիւնների և դիպրօմատի լիտիութեան: Անօթի, մերկ, բոբիկ մնացած բազմաթիւ կենդանի էակների խուլ հեծեծանքը, առեւանգւածների, բռնաբարւածների ապարդիւն ճիւղերը, հազարաւոր անմեղ զոհերի բարձրաձայն անէծքը... այս բոլորը դառը բողբոք են Եւրոպայի հասարակական դատաստանի առաջ՝ իր ներկայացուցիչների տմարդութիւնների դէմ:

Վասպուրականն աւերեց, սուլթանը, Շաքիրը, Սաադէտին և այլ փաշաները հրճուում են: Հրճուում են և դիպրօմատները. նրանցից իւրաքանչիւրը հասաւ իր նպատակին: Իսկ մե՞նք...

Ճիշտ է. մենք կրեցինք սոսկալի հարւած, անհամեմատ աւելի զոհեր տւինք, քան մեր թշնամին, կորցրինք մեր լաւագոյն ընկերներից շատերին, բայց մեր ժամանակաւոր պարտութիւնը, մեր թշնամիների հրճանքը մեզ չեն վհատեցնիր Ցասնեակ հազարաւոր դժբաղդների յուսահատական ճիւղերը պահանջում են մեզանից արդար վրէժխնդրութիւն, մեր հարիւրաւոր նահատակւած ընկերների սոււերները կոչում են մեզ դէպի անձնազոհ գործունէութիւն:

Վ Ա Ն Ա Յ Գ Է Պ Բ Ե Ր Ը

ՅԵՂԱՓՈՒՍԿԱՆՆԵՐՈՒ ՔՍՇԻՆԼԷ ՅԵՏՈՅ

3/15 յուլիս 96 թ.

Յունիս 8-ի իրիկուն հայ յեղափոխականներու լեռը քաշելէն յետոյ, միւս օր կառավարութիւնը թէև դադրեցուց Այգեաստանի ումբակոծելը, բայց շարունակեց աւերելը: Միսիօնարաց տունն ապաստանած հայերուն ալ լիրբ անգլիական հիւպատոսը հանգիստ չի թողուց. բոլոր արու մարդիկ դատել տւաւ իգական սեռէն, կառավարութեան յանձնելու դիտումով, վերջէն չենք գիտեր ինչ մեծ գթառատութեամբ նորէն ազատ արձակելոյ: Կոտորածի ժամանակ ժողովրդի ապաստարան հիւպատոսների տներն ու միսիօնարների շէնքերն էին: Ամենէն աւելի դովելի է պարսկական

հիւպատոսի ազնիւ վարմունքը. նա միշտ համակրութեամբ վերաբերւեցաւ դէպի մեզ և միշտ նպաստաւոր խօսեց մեր դատի նկատմամբ: Պաշտօնական բանակցութեանց ժամանակ, խանը ամեն կերպով պաշտպանեց մեր իրաւունքները, մինչդեռ անամօթ անգլիական հիւպատոսը և միսիօնար Ռէյնօլս խիստ կերպով կը պահանջէին, որ հայերն անձնատուր լինեն: Կոտորածի խիստ ժամանակ խանը իր անձնական սենեակի մէջ իսկ մարդիկ պահեց ու պաշտպանեց, ինչպէս և իր դրացի հայ տուները:

* *

ՅԵՂԱՓՈՒՍԿԱՆՆԵՐՈՒ ՀԵՏԱՄՈՒՏ ԼԻՆԵԼԸ

Յունիս 14-ին Թափուր-աղասին 300-է աւելի զօրքերով վարագայ սարի ստորոտը եկաւ և չհամարձակելով վեր բարձրանալ բանակը դրաւ Չորոց վանք թիւրք գիւղի մօտ և լուր ղօկեց այդ տեղէն, որպէսզի «կաջախները» թողնեն և հեռանան:

Յունիս 17-ի կոտորածի նշանաւոր հերոս Ֆէրիզ Սաատէտին փաշա, որ քննիչ յանձնաժողովին անդամ է, 5-600 զօրքով, նոյն չափ ալ համիտիկներով, երկու լեռնային թնդանօթով և ահագին ուղղամթերքով պաշարեց Վարագայ սարը:

Չմոռնանք ըսել, որ նա արդէն լուր առած էր կաջաղներու սարէն մեկնելու մասին: Մինչև իրիկուն Վարագայ սարին ամեն մէկ խոռոչը խուզարկելէ յետոյ՝ բնականաբար ոչինչ չգտնելով, այրեց Ս. Գրիգորի վանքը, թալանն ալ իր հարազատ համիտիկներուն յանձնարարելով:

* *

Հ Ա Ն Ր Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ք

Կոտորածը դեռ չվերջացած, մեր լեռ քաշելէն անմիջապէս յետոյ, սկսեցաւ հանրագրութեանց շարքը: Առաջին հանրագրութիւնով՝ կոտորածի մեղքը հայերու վրայ կը ծանրացնէին, կը հաստատէին հայ ժողովրդի ապստամբ լինելը և այդ պատճառով կոտորածի ենթարկելը, կուրանային թնդանօթներով ումբակոծելը: Հրէշ անգլիական հիւպատոսը, ամբիկեան. միսիօնար Ռէյնօլսի հետ, այդ հանրագրութեան նախաձեռնութիւնը ստանձնելէ և ստորագրելէ վերջ՝ սկսեցին թընդանօթի գնդակները ժողովել, զոհացուցիչ պարզ և խոստանալով գտնողին և յանձնողին Թնդանօթի խորտակած տեղերն ալ կառավարութիւնը աշխատեց և կաշխատի կորցնել ամեն կերպով: Երկրորդ հանրագրութիւնով, նորէն անգլիական դեսպանի նախաձեռնութեամբ, ժողովուրդը շնորհակալութիւն կը յայտնէ կոտորածի հեղինակ հերոս Սաատէտին փաշայի, որու բարձր հովանաւորութիւնը վայելելու բախտն ունեցաւ. (°) և

յոյս կը տածէ, որ նա Այգեստանի ամեն թաղեր զօրքեր պիտի լեցնէ ժողովօրդի պաշտպանութեան համար:

* *

Գ Ա Ի Ա Ռ Ն Ե Ր Ը

Վասպուրականի գաւառները սարսափելի կերպով կոտորւած են, տակաւին մանրամասն հաշիւ մեզ չէ հասած: Բայց ընդհանուր առմամբ բոլորն ալ աւերակ են:

Մոկս գաւառը ազատ մնացած է ցարդ շնորհիւ քիւրդ Մուրթլա բէկի, որ բացարձակ կերպով պաշտպանած է հայերը և մինչև հիմա կը խնամէ զանոնք ամեն կերպով՝ հաց ու տեղ տալով:

Գաւառներու մէջ դիմադրութիւններ եղած են տեղ-տեղ, մանրամասնութիւնները յայտնի չեն:

Շատախ դիմադրած է քանի մը անգամ և կը դիմադրէ մինչև հիմա. քանիցս կատաղի կուր և մշած է թշնամու դէմ. 80-ի չափ քիւրդեր սպաննուած են մէկ թաղի մէջ (Շատախ-թաղ). նոյնչափ ալ հայ բայց հայերէն սպաննուածները բոլորը խեղճ անզէն մարդիկ են եղած:

Շատախի Փեսան-գաշտն ալ՝ դաշնակցական խմբի շնորհիւ Վարդանի առաջնորդութեամբ՝ ազատեցաւ կոտորածէն: Կառավարութիւնը առաջին անգամ չի մասնակցեցաւ Շատախի կոտորածին և հայերը փառաւոր յաղթութիւն տարան: Մինչև հիմա, (յունիս 3), թաղեցիները դուրս եկած չեն տակաւին իրենց դիրքերէն. կառավարութիւնը երկու օր առաջ զօրք և երկու թնդանօթ ղրկեց այնտեղ, անշուշտ հայերուն դիրքերը ուժակոծելու համար, ինչպէս որ արեց Այգեստանի մէջ:

Վարդան իր խմբով ցարդ անվտանգ է:

Ն Ա Մ Ա Կ Ն Ե Ր

Պ Ա Ր Մ Կ Ա - Տ Ա Ճ Կ Ա Կ Ա Ն Ս Ա Ղ Մ Ա Ն Ա Գ Լ Խ Ի Յ

8/20 յուլիս 96 թ.

Վանը և նրա հետ ամբողջ Վասպուրականը ևս դարձան աւերակ, ամայի երկիր: Մինչև այժմ թափած հազարաւորների արիւնը չէր յազեցրել Մեծ-Ոճրագործի ծարաւը. յենւած եւրոպական նենգ, տմարդի դիպլոմատիայի վրայ, նա՝ Ոճրագործը, իր «հայերի ջնջման» ծրագիրը կարողացաւ աջողութեամբ իրագործել Վասպուրականում: Եւ նա այդ վաղուց էր մտադիր անելու, բայց չէր յաջողում: Աշնան կոտորածների ժամանակ, երբ Վասպուրականի զանազան կէտերում սկսեցին երևան գալ հայդուկային խմբեր, կառավարութիւնը պարզ տեսաւ, որ իր ունեցած ուժերով անկարող է իրագործել իր մտադրութիւնները: Այս պատճառով գարնան սկզբից քաղաք թափեց համիրիէ գնդերի ահագին բազմութիւն. զօրքի թիւը, որ առաջ 800-1000

էր հասնում, հասցրեց մինչև 8000-ի և իր բոլոր նախապատրաստութիւնները տեսնելուց յետոյ սպասում էր միայն մի առիթի. այդ էլ եկաւ:

Ջարուհի Տէրոյեանի ձերբակալումից մի քանի օր յետոյ, յունիսի 3-ին գիշերը Այգեստանի մօտ, Ուրբաթ-Առու կոչուած տեղում սպանւեցան մի հազարապետ և 5 զօրք. շատերը այդ վերագրում են մաքսանենգ քրդերին, որոնք աղ էին փակցնում. իսկ կառավարութիւնը այդ վերագրեց հայերին:

Այդ սպանութիւնը տաճիկների մէջ մեծ յուզումն է առաջ բերում. սպանուածների դիակները քաղաք բերելիս, մինչև Խաչ-փողան փողոցը սպանւում են 12 անմեղ հայեր: Իսկ տաճիկ ամբոխը, համիրիականները և զօրքերը յարձակում են գործում՝ Վլոր-Դար, Հոյ-կավանք և Մուրթ-Ախր կոչուած թաղերի վրայ և գործում Մեծ-Ոճրագործի ցանկութեան վայել ամեն տեսակ խժդժութիւն, սպանութիւն և թալան:

Ամեն բան պարզում է քաղաքի հայերի համար. թշնամին որոշել է կոտորել, որքան կարող է...

Յեղափոխական խմբերը վճռում են դուրս գալ կուր. երեք կուսակցութեանց ներկայացուցիչները՝ կարճ խորհրդակցութիւնից յետոյ միանում են՝ միահամուռ և համերաշխ ուժերով կուսելու թշնամու դէմ:

Ողջոյն ձեզ, ողջոյն ձեր յիշատակին, անմոռաց գործիչներ. մեր մղած անհաւասար կուր յաջողութիւնը պահանջում է միացած, համերաշխ գործունէութիւն. կեանքի դառն փորձերը, ժողովօրդի շահերի վրայ հիմնւած անողոր իրականութիւնը բերեց ձեզ այդ եզրակացութեան: Թող այդ օրինակին հետևեն բոլորը, որոնք ներկայ պատմական ճգնաժամում ծառայում են հայրենիքի ազատութեան գաղափարին:

Կուրը, թշնամու կողմից զգալի ջարդով, տևում է 6 օր շարունակ. կուրդներից այդ վեցօրեայ կուր ընթացքում ընկնում են 2 հոգի միայն մինչդեռ տաճիկների և քիւրդերի դիակների թիւը հասնում է 500-ից աւելի:

Տեսնելով հայերի այդ ահեղ դիմադրութիւնը, կառավարութիւնը Կրուպպի թնդանօթներով Ակուփայ քաղաքից սկսում է ուժակոծել քաղաքը, առաւելապէս Յայնկոսներ և Շան-թաղ կոչուած արուարձանները:

Ընդդիմադրութիւնը, որ այնքան զօրեղ կերպով արտայայտեց հայերի կողմից, ստիպեց կառավարութեան դիմելու իր աւանդական նենգ քաղաքականութեան. իսկ ներկայումս նա կարող էր օգտուել տերութեանց ներկայացուցիչներից, որոնք այնքան ստոր դեր կատարեցին Վանայ մէջ:

Շաբաթ, յունիսի 8-ին, արտակարգ ժողով է կայանում, ուր դիպլոմատիայի ներկայացուցիչների հետ մասնակցում են և երեք կուսակցութեանց ներկայացուցիչները:

Եթէ հայ զինւորները չհեռանան քաղաքից, երկրորդ օրը պիտի ուժակոծւի քաղաքը. սրածուրութեան պիտի ենթարկին բոլորը, առանց խնայելու հասակը և սեռը. — ահա այս է լինում հիւպատոսների միջոցով կառավարութեան ուղտիմատուը: Հիւպատոսները երաշխաւորում են քաղաքը պահպանել, եթէ յեղափոխականները կատարեն կառավարութեան պահանջը: Արդեօք այս էր միայն, թէ ունէին և ուրիշ շարժառիթներ, յայտնի չէ, — միայն այն օրը հրահանգ է տրւում

երեք կուսակցութեանց զինւորներին պատրաստել թողնելու քաղաքը:

Բայ կայ արդեօք որ և է զանազանութիւն այժմեան Եւրոպայի և տաճիկ կառավարութեան մէջ:

Յունիսի 8-ի դիշերը Վարագ լեռը ապաստանում են հազարաւոր փախստական բազմութիւն՝ 4-500 զինւած հայեր, մնացածները անդէն, որոնք կազմում էին քաղաքից փախածները և շօջակայ գիւղացիները ընտանիքներով:

Կառավարութիւնը ոչ մի արգելք չէ դնում զինւած խմբերի հեռանալուն: Մեծ-Ոճրագործը ջատեղ էր սյժերը, մասամբ հասել իր նպատակին. քաղաքում նա առանց որ և է դիմադրութեան կը գործադրէր կոտորածը, իսկ զինւած խմբերի հետ գործ ունենալը կը յանձնէր սահմանազլիսի վրայ թափւած զօրքերին և համիրիէ գնդերին:

Այդտեղ է ահա տաճիկ կառավարութեան ձեռք բերած յաջողութիւնը և յեղափոխականների գործած մեծ սխալը. բայց քանի որ մեղ պակասում են ճիշտ տեղեկութիւններ քաղաքը թողնելու իսկական պատճառների մասին, թողնենք այդ ապագայի լուսաբանութեան:

Մթութեան մէջ է մնում մեզ համար և այն, թէ ինչու զինւած խմբերը վարագից բաժանւում են ընտրելով բոլորովին տարբեր ճանապարհներ:

Մ. Աւետիսեանի առաջնորդութեամբ վանեցիների մի խումբ՝ բաղկացած 200 զինւած և 800-1000 անդէն մարդկանցից—չարժուում է Հայոց-Չորի, Աղբակի վրայով անցնելու Պարսկաստան:

Գաշնակցութեան խումբը բաղկացած 125 զինւած երիտասարդներից, վճռում է երկու մասի բաժանւել. մէկ մասը մնում է երկրում, իսկ միւս մասը 58 հոգուց բաղկացած՝ Պետոի առաջնորդութեամբ ուղղւում է դէպի Պարսկաստան (վարդանը իր խմբով այդ ժամանակ լինում է Շատախում): Պետոի խմբին միանում են և հնչակեանները 25 հոգով:

Այդ 83 հոգուց բաղկացած միացեալ խումբը ուղևորւում է Սալախանէի գծով:

Հեռուանքը արդէն յայտնի է հեռագիրներից.

վանը յունիս 11-ին նորից ենթարկւում է սոսկալի ջարդի, ընկնում են հազարաւոր դիակներ, այրւում են հայերի թաղերը, տները. ժողովուրդը մնում է անօթի, մերկ, սուգի մէջ ընկրած. իսկ զինւած խմբերին, ասենք տաճիկական պաշտօնական բառերով «ջըրւում են քիւրդերը»:

Արմենական խումբը, վանից մի քանի ժամ հեռու նոր-գիւղից սկսած, անընդհատ ընդհարումներով անցնում է առաջ: Շատերը զինւածներից, մանաւանդ անդէններից ցրւում են գիւղերը կամ վերագառնում քաղաք. աւելի ճիշդն ասած՝ կոտորւում են զատ-զատ: Խումբը զօրեղ ընդհարումներ է ունենում Ծաղկաձորում, Չուխում և վերջնականապէս ջարդւում է Աղբակի Բարդուղիմէոս Առաքեալ վանքի շրջակայքում, ուր ընկնում են մինչև 500 հոգի: Այդ ահագին բազմութիւնից ազատւում են հազիւ 30 հոգի:

Պետոի և Մարտիկի խումբերը Սալախանէ կոչւած աւանի մօտ՝ Գարահիսար լեռան վրայ կուէ են բռնւում բազմաթիւ զօրքերի և քրդերի հետ կամքող օրւայ սոսկալի կուէից յետոյ ամենքը ջարդւում են, ազատւում

է միայն մի մարդ:

Երկու խմբերը ևս մեծ նեղութիւն են կրում պաշարի կողմից. ոչ մի օգնութեան կամ ուստես ստանալու յոյսեր չէին կարող ունենալ:

«Խոտ էինք ուտում կուելիս, քաղցից մեր ձեռքերը անզօր էին հրացան բռնելու» — ահա ինչ է ասում միակ ազատածը

Ն Ա Մ Ա Կ Կ Ա Ր Ի Ն Ի Ց

14/26 մայիս 96 թ.

Քաղաքում իրերի դրութեան մէջ վերջին 6-7 օրւայ ընթացքում յանկարծական փոփոխութիւն է նկատւում. կառավարութեան զինւորական մասը կատարեալ շարժման մէջ է. առանձին ուշադրութիւն է դարձրած քաղաքի շրջակայ ամրութիւնների վրայ, որտեղ գործ է դրւում կարգին և արթուն հսկողութիւն. այդ տեղերում աւելացրին զինւորների թիւը և բաժանեցին բաւականաչափ ուղղամտերը. նոյն բանը արին նաև քաղաքի մէջ գտնուող զինւորների համար: Ամրութիւնների զօրքը դիշեր և ցերեկ զինւած դրութեան մէջ է սպասում. քաղաքի դռների մօտ մարդկանց մանրամասն հարցումներով են ենթարկւում, պարզ ցոյց է տրւում, որ կառավարութիւնը երկիւղ է կրում քաղաքի վրայ յարձակումից: Այս հանգամանքը առաջ է եկել ինչպէս երևում է իմ ստացած հաւաստի տեղեկութիւններից, Կարսի թիւրքաց հիւպատոսի այստեղի նահանգական իշխանութեան ուղղած մի հեռագրից, որի համաձայն իբր թէ Ալէքսանդրապօլի և Կարսի շրջանների հայերը զինւած հաւաքւել են սահմանի վրայ և կամենում են արշաւանք գործել ներս: Կառավարութիւնը հաւատացած է, որ մի քանի խմբեր արդէն անցել և մտել են մաս առ մաս (3-4-ով) քաղաք, նպատակ ունենալով մի որոշ ժամանակ թէ դրսից և թէ ներսից սկսել ղալմալալ և յարձակում: Շատերը թիւրքերից պնդում են, որ ուսուսաց կառավարութեան թողաւութեամբ է կատարւում այդ բոլորը, որպէսզի խառնակութիւններից օգուտելով կարողանայ երկիրը գրաւել: Ինչ որ էլ լինի՝ փաստը նըրանումն է, որ կառավարութիւնը ջանփէտայիններից շան պէս վախենում է: Տեղի ունեցող պատրաստութիւնների և հսկողութեան պատճառով, նկատւում է ներքին յուզմունք թիւրք անմիտ ամբոխի մէջ, որը տրամադիր է նոր կոտորած սարքել քաղաքում, եթէ տեղի ունենան յեղափոխականների արշաւանքները:

Կառավարութիւնը այս վերջին մի ամուսայ ընթացքում գտնւում է տնտեսական ամենալուրջ և ծանր տագնապի մէջ: Զինւորները հասել են կատարեալ քաղցածութեան. բայրամի առիթով անգամ ոօճիկ չբաժնեց:

Ասում են, որ իբր թէ դէպի Ալաշկերտ և Պայագէտ նոյնպէս ուղարկւած են զօրք և ուղղամտերը:

Ուշադրութեան արժանի է այն հանգամանքը, որ զօրքերի տեղափոխութիւնը քաղաքից դուրս կատարւում է գիշեր ժամանակ և շատ անգամ անուղղակի

ճանապարհներով: Շաբիր և Ջէքի (Գ. զօրաբանակի հրամանատարը) փաշաները մի լուրի համաձայն, միասին գալիս են Կարին. թէ ինչ բանի համար, չէ իմացում. դեռ: Սպաներին քաղաքի դռներից դուրս գալ արգելում է՝ առանց բարձրագոյն հրամանի:

Ընդհանրապէս վերառած, կառավարութիւնը իւր ներկայ զինուորական ուժով կ'ազմ ու պատրաստ վիճակի մէջ է:

ԵՐՉՆԿԱՅԻՑ

Սրանից մի քանի տարի առաջ երբ Եկեղեցաց գաւառին մէջ «Դաշնակցութեան» կ'օմիտէն կազմակերպւեցաւ, տեղւոյն երիտասարդութիւնը վառ եռանդով սկսաւ մեզ աջակցել: Ժողովրդեան աղքատ թէ արհեստաւոր մասն իր փոքրիկ նւէրներով կը նպաստէր մեզ, միայն հարուստ «աղաներու» դասն էր որ լռիկ դիտում էր. հակառակ մեր խնդիրներու, սպառնական դիմումներու, միշտ անտարբեր մնացին մեր սկսած Սուրբ գործին և մինչև վերջն էլ այդ իրենց «աղայական» յամառութիւնը շարունակեցին մեզ դէմ, զւացան իրենց լուսան ժողովրդեան Սուրբ գործոյն. այն ժողովրդեան, որու ձակտի քրտանց արդիւնքով իրենց ամբողջ հարստութիւնը դիզած էին:

Այդ հարուստներու մեզ չնպաստելովը, մենք գործելէ չբարձրեցանք. շարունակեցինք մեր սկսած գործը, սա համոզմամբ թէ «ուր կամք կայ հոն անկարելիութիւն չկայ»: Ժողովրդեան աղքատ ու արհեստաւոր դասակարգը մեծամասնութիւն կը կազմէր, արդէն նրանց համակրութիւնը վայելած էինք և դրանց նպաստներով օրապահիկէ կտրելով մեզ տրւած նպաստներով, վերջապէս կարողացանք մեր առաջին շրջանին մէջ ունենալ մեր հայրուկային խումբը՝ իմբաստութեամբ Քեռիի, որ կառավարութիւնը սրտմտեցուց, սարսափեցուց, վանքերու ու հայ գիւղերու պաշտպան կեցաւ քիւրդերու առօրեայ յարձակումների դէմ: Եւ ամենէն վերջը խումբն ունեցաւ 1895 թիւ օգոստոս 9-ին Կամախի նշանաւոր ընդհարումը կառավարութեան 400 կանոնաւոր զօրքի, 4 լեռնային թնդանօթի և 1000-ի մօտ պաշնպօզուկների դէմ, պատերազմի դաշտին վրայ թողլով երկու նահատակ միայն, մինչդեռ թշնամուն զոհն էր 50-60 զօրք և նոյնքան էլ վիրաւոր:

Ահա այդ մեր յամառ հարուստների այժմեան վիճակը. 1895 հոկտեմբեր ամսուց սարսափելի կոտորածէն ի վեր Երզնկայի բանտին մէջ կը հեծեն, զրկւած իրենց կարողութենէն, ամեն բանէ և դատապարտւած 15-101 տարւան բանտարկութեան ու բերդարգելութեան: Գիտէք, ինչ ամբաստանութեամբ: Մէկը ամբաստանած են ըսելով, թէ դուք խումբին օգնեք էք, միւսին՝ զէնք տւած էք, ուրիշի մը՝ խումբին տղոցը զգեստ շէնել տւած էք. մեկային ալ թէ՛ ինչո՞ւ 10 տարիէ ի վեր իմբաստան տանը վարձակալն էք և այն: Այո, կառավարութեան օրէնքով այդ 10-ի շափ հարուստները անմեղներ են իսկ հայ ժողովուրդեան Սուրբ

գործի օրէնքով անքաւելի մեղապարտներ, զորս քաւելու հնթարկւած են:

Ն Ա Մ Ա Կ Ն Ե Ր Կ Ի Լ Ի Կ Ի Ա Յ Ի Ց

25/6 ամսրիլ 96 թ.

Մեռածների համար մի՛ տրամիք, եթէ մեր հիմակւան վիճակը գիտնայիք, մեռածներն բախտաւոր կը համարէիք... մի՛ տրամիք կրսեմ, քանզի ողջ մնացեալներու ոչ մէկուն առողջութեանը վրայ յոյս չկայ: Այժմ թէպէտ ողջ ենք, բայց կեանքէն մահը քաղցր է, ասոր հաւատացէք: Նորանոր կոտորածներու համար կասկած չունիմ գրեթէ... Ականատես անձի մը վաւերական վկայութեան համեմատ՝ Եդեսիոյ մէջ կարգով զնացեր են, միայն երկու հայի տուն ազատւեր է, այն ալ մահէն: Եդեսիոյ մէջ մարդու կորուստ 12,000 է կըսուի, 6000-էն պակաս ըսող քննիչ մը չեղաւ: Եթէ այստեղ և ուրիշ վայրեր ալ նոր դէպքեր լինին, այնպէս կը լինի, որ տուն առ տուն և դուռ առ դուռ կերթան, ոչ մի տեղ ապահովութիւն չկայ: Զէնքերը ժողովցին: Այնթապի մէջ փողոցներու դռներն բանալ տւած և դռները հանած են. չտեսնողը չկրնար հաւատալ և ըմբռնել: Եդեսիոյ մէջ տաճկացիներն անգամ ջարդիր են. Եդեսիա, Սէվէրէկ, Ատրեաման կամ Հիւսնուսանսուր, Մալաթիա, Կիւրիւն, Արարկէր, Մարաշ, Աւնիա և շրջակայ գիւղերն փճացան բոլորովին: Պիրեճիք կողպուելէն և ջարդուելէն վերջ՝ Նիզիա ալ ամբողջովին թրքացան. քսոնց ամենն ալ ոչ ուտելիք ունին, ոչ հագնելիք:

**

2/14 ամսրիլ 96 թ.

Առած հաւաստի լուրերուս համաձայն Քէսապ, Քէպուսի, Պիթիաս, Եօղուն-օրգ և Երտըր-պէկ գիւղերի (Սեւտիոյ հայաբնակ գիւղերն են) իւրաքանչիւրին մէջ այժմ 7-8 հարիւր զօրք մտած և բնակած է հայերու հաճութեամբ, առանց որ և իցէ հայոց կողմէն դիմադրութիւն լինելու:

Կառավարութիւնն իրեն յատուկ դժոխային բարբարոսութեամբ այդ գիւղերու ափ մը հայերն ալ բնաջինջ կընէր և կընէ, բայց անհասկանալի դիտաւորութեամբ մը սկզբէն ի վեր շարունակ կըգուշանայ այդ տեղ ալ ի գործ դնել սովորական վայրագութիւնները:

Քիլիսէն դեռ մանրամասնութիւն չկայ, զարմանալի բան, եւրոպական լրագիրք գրեթէ բան մը չեն գրեր այդ մասին, կը թւի թէ ձանձրացան խեղճ հայերու կոտորածներն արձանագրելէ և մելանն ու թուղթն ալ կը խնայեն, հայերը կարժեհ միթէ այդ չափ զոհողութիւն:

Ներսերէն առնւած լուրերը քստմնելի և սրտաճմլիկ են, դժոխոց ծնունդ սուլթանի տւած կոտորածները բաւ չեղան կարծես, հիմակ ալ թիֆոս ու Եպիֆան ըսկասած և անխնայ կոտորել ողորմելի հայոց մնացորդն: Գօթրայի համար ալ մեծ երկնիւղ կայ ամեն տեղի համար. սուլթանէն վերջ թիֆոսն, թիֆոսէն վերջ քօլեբան,

քոլերայէն վերջ ալ ի՞նչ համաճարակ... Զէ՛սթունի մէջ անգլիական և Մարաշի մէջ ալ Փրանսական հիւպատոսը թիֆօէ բռնած են, որոնց համար ամերիկացի սօքթոր Էրփըրթ գնացած է Այնթապէն: Փրանսացի մի տեղակալ գնդապետ եկած է Մարաշ և Եփնիճէ-գալէ երթալու համար Փրանչեսկեան հայր Սալվարի սպանութեան մասին քննութիւններ կատարելու, իսկ հայերու համար ոչինչ...

* *

18/30 ապրիլ 96 թ.

ԱՅՆԹԱՊ.—Քաղաքիս արդի կացութիւնը առաջինէն տարբերութիւն չունի: Այն մարդիկ, որ խիստ կարօտ են, դուրս կելեն, մեծ մասը տան մէջ փակեալ են: Աղքատութիւն, թշուառութիւն և սնանկութիւն ընդհանուր է: Ժողովուրդը թէ փորձէ քանի մը օր շուկայ իջնել, թիւրքերը «շարգում կայ» ըսելով կը փակցնեն. որով կտտիպին նորէն 5-6 օր տան մէջ մնալ. կրկին կիջնեն, նոյնը կը պատահի, դարձեալ կը փակցին. շարունակ այսպէս ախ ու վախով օրերնիս կանցնի: Բոլոր շուկան և թաղերը զինուորներով շրջապատուած են, իբր թէ պաշտպանութեան համար, բայց ի՞նչ կը պաշտպանեն: 15 օր առաջ 60 քարահատ հայ կառավարութեան յորդորանօք քաղաքիս մօտ քար կտրելու գնաց, տաճիկները ամեն ալ քաղաք դարձուցին սպառնալիքով և գործիքներն ալ յափշտակեցին: Քիլիսի մէջ դէպքի ատեն, 50 հոգի մեռած, 50 ալ անբժիշկ մը նալով մեռած են, 100-ի չափ ալ քաղաքէն դուրս այգիներուն մէջ սպանուած: Տանց կէսն և խանութներուն բոլորը, բացի Պէտէս թէնէն, կողոպտեցան:

Կառավարութիւնը 4 սպանեալ միայն կը ցուցնէ. շատ աշխատե՛րէ հայոց «մենք յարձակում ըրինք» ըսել տալու, բայց չէ յաջողած:

Բերիա (Հալէպ) գանձող բանտարկելոց մէկ մասը ազատեցաւ, մնացածներու համար այնտեղի ուսուցչ հիւպատոսը շատ աշխատած էր, յետոյ դեսպանէն յանդիմանագիր եկեր է անոր, որ չխառնուի: Քաղաքիս մէջ 5000 կարօտեալներ կան. մարդ գլուխ 60 փարա կը տրուի շաբաթը: Ամերիկացիք կը հոգան. Պատրիարքէն 100 ոսկի ստացած է սովեալներու համար:

Ալպիստան բոլորովին թրքացաւ. Էքպէս կաթօլիկ եղաւ. Փրանսական հիւպատոսը, 4000 շուռ շտակով, Մարաշու գիւղացիներէն 1000 մարդ կաթօլիկ ըրաւ: Անտիոքի հայ գիւղերը զօրքով շրջապատեալ են. յեղափոխականներ կը պահանջին: Արդէն գիւղացիք անձնատուր եղած և Հալէք տարուած են:

Ն Ա Մ Ա Կ Վ Ա Ն Ի Յ

(ԳՐԱՍ: ԿՈՒՈՅ ԱՌԱՋ)

Մենք, հայերս, որ կուլտուրայէս աւելի բարձր ենք, քան թէ մեր բնականից կիսավայրենի ժողովուրդները, լուսաւորեալ աշխարհից պահանջում էինք մեր իրաւունքները՝ յանձն առած ամեն զօհաբերութիւններ: Այսօր բիւրաւոր զոհեր տալուց յետոյ, հակառակ մեր

յոյսերին, մոռացեցանք, արհամարհեցանք քաղաքակիրթ աշխարհից...

Սակայն թող թիւրքերն Եւրոպայի այդ նախատինքը, չկարծէ թէ կոտորելով, ջլատելով հայերս, կարող կը լինի խեղդել մեր մէջ ազատութեան ոգին, արդար բողբոջ ձայնը. թող կեղտոտ դիպլոմատիան, քսան տարիէ ի վեր խաբելով մեզ և այսօր էլ իսպառ մոռացութեան տալով մեր հարցը, երբ այսքան բիւրաւոր զոհերի արեան մէջ թաթախուած է ինքը, չկարծէ թէ, վերջապէս պիտի յաջողի լքման դատապարտել հայ ժողովուրդը և ջնջել նրա անկապտելի իրաւունքները: Բալկանը իւր անմահ հերոսների փառքով խայտառակեց քանիցս թիւրքերն՝ թօթելով նրա անտանելի լուծը, խայտառակեց անսով, անխիղճ դիպլոմատիան, ցոյց տալով թէ որչափ մեղանշում էր նա մարդկութեան և արդարութեան դէմ, երբ պաշտպանում էր թիւրքի այդ ժողովուրդները, նրա շահերն ի մնաս իրեն:

Դիպլոմատիան հաստատուած է ներկայ անարդարութեան և բռնութեան վրայ: Կոպիտ ուժի օրէնք է դա, կամ լաւ ևս՝ նրա մարմնացումը: Մենք լաւ գիտենք, կոպիտ ոյժը միայն կարող է փոխել նրան, կարող է փշրել նրան, նա ամեն կերպարանք ստացող մի առասպելական գազան է, նրան պէտք է խաղաղացնել...

Ազատութեան մէջ՝ քաղաքական և տնտեսական ազատութեան մէջ միայն կարող ենք ապրել, վայելել մարդկային իրաւունքները, ստանալ մեր բացարձակ պահանջները: Գրանց ձեռք բերելու համար, մենք մղում ենք մեր կռիւլը, մղում ենք անընդհատ, կատաղի: Մեր դրօշակի վրայ ՄԱՀ կամ ԱԶԱՏՈՒԹԻՒՆ կայ գրած: Մենք չենք խաբել կեղծ ու պատիւ հաշտարար միջոցներից. մենք չենք կարող որ և է կերպով հաշտել թիւրք կառավարութեան հետ, քանի որ դա իր է սովութեամբ թշնամի է մեր դոյ ու թեան: Կարելի է մի առժամանակ լռենք, այդ նրա համար է, որ կըրնանք նորոգ, թարմ ուժերով վերստին շարունակել մեր կռիւլը, մինչև բաւարարութիւն տրուի մեր իրաւացի պահանջներուն: Մեր կռիւլը գոյութեան բնական կռիւ է, ազնիւ, ներհակ կռիւ է դա. դրա նահատակներին աստուածացնում ենք մենք: Մեզ համար սուրբ է նա, ով յանձն առած ամեն չարչարանք, մահ, վեհ դժացումներով սողորուած, ընկնում է մարտի դաշտում: Թիւրքի այդ ճշնող լծին տակ մենք կը մեռնենք իբրև անասուն, բայց մենք վճռել ենք մեռնել իբրև մարդ, իբրև հերոս ազատութեան և մեր յաւիտենական իրաւանց: Թող թիւրքերն իր անարգ, քանդիչ զինուորներով, իր վայրագ քիւրդ հրոսակներով վատաբար կոտորէ մեր որդոց, մեր կանանց, մեր երեխաներին. թող նա այդ անմղ զոհերի դիակները ծածկէ աւերակների փլատակաց տակ, այսպէս սոսկացնէ աշխարհս իր եղևունագործութեամբ, մենք դիտենք կռիւ վեհանձնաբար, կռիւ միայն զինուորի հետ, և մեր վնասուածք սուրբ արիւնով ներկել Հայաստանը: Մենք ցնորքի չենք հետևում, ինչպէս բարբանջում են աշխարհիս լիրբ խաբեբաները, դիպլոմատները: Հայաստանը Հայաստան գարձնել. մեր հին, դարաւոր իրաւունքները վայելել մեր հոգի վրայ, տարածել լոյս և քաղաքակրթութիւն, տալ հային և իր ինքնակոչ դրացիներին՝ թիւրքին և քիւրդին մարդավայել կեանք, հանել նրանց արդի գազանային վիճակից, իրել նոցա ձեռքից յափշտակութեան

և չարութեան գէնքերը, հիմնել աղատ, ժողովրդական մի արդար կառավարութիւն, — ահա մեր նպատակը. այդ բարձր, նւիրական նպատակին հասնելու համար, մարտ ենք հրատարակել Թիւրքիայի դէմ: Տէրութիւնները թոյլ մնացին, անտարբեր աչք տեսան մեր աղէտները, սակայն մենք խորին գիտակցութեամբ, առանց երբէք լքանելու, շարունակում ենք մեր ժողովրդի պատմական կեանքը: Արդէն սկզբէն ի վեր պատերազմ է եղել անդու մի պատերազմ, մեր գոյութեան ոսոխների դէմ: Այսօր, թէև մեր ոյժերը շատ տկար են համեմատաբար և տիրող պայմանները համարեա բոլորովին աննպաստ, սակայն մենք մեր դրօշակը միշտ բարձր կը պահենք, կը յաղթենք և փառաւոր ապագայի կարժանանանք, կամ թէ դիւցազնական մահով կաներևութանանք պատմական բեմից:

Յառաջ, քաղաքակրթութիւնը միշտ զոհ է պահանջել մարդկութիւնից. փառք է մեզ, եթէ նրա արժանաւոր զոհը լինինք:

Թ Ի Ի Ր Գ Ի Ո Յ Շ Ո Ի Ր Զ Ը

Դնչն է կատարեցան Կրետէի մէջ Եւրոպայի յաւակնոտ քաղաքակրթութեան քննի տակ: Անոնք որ կաշխատէին թերահաւատօրէն վերաբերելի Հայաստանի անլուր սարսափներու մասին, այժմ ամօթահար կերպով կը տեսնեն թէ ի՞նչ է թրքական կառավարութիւն ըսած բանը եւ թէ մինչև որ աստիճանի հասած է սուլթան կոչւած արարածի մը բարոյական անկումը:

Եւրոպական թերթերու մէջ օրը օրին հրատարակող Թիւրքիայ վերաբերեալ լուրերը սարսուռ կազմել ամենէն սկիւտիկ մարդուն վրայ: Ոչ միայն Թիւրքիայ զազանութիւններն են սակայն որ աչքի կը գարնեն, որոնք այլևս ընթացիկ գործերու շարքը անցած են, այլ քաղաքակրթութեան անուն կողո պոռոտակից տէրութիւններու հէք, անտիրական ժողովուրդներու նկատմամբ ցոյց տած անասելի վարմունքը. կարծես դիւանագէտները հրճանք մը կզգան, երբ տեսնեն ժողովուրդներու հալածումը, կոտորումը, որով նիւթ կը մատակարարի իրենց քաղաքական խարդաւանանքներուն:

Կրետէի մէջ իրաց վիճակը քնա փոփոխութիւն չէ կրած. ընդհակառակը, երթալով սուր կերպարանք կատանայ: Եթէ այսօր Կրետէն չունենար ասլտամբական հզօր դիմադրութիւն մը, մասնաւոր կը թէ Յունաստանը շատ մօտիկ չըլլար, այդ արգաւանդ կղզին սուլթանի կատարութեան առջև արհնուտող ամայի դաշտի մը պիտի վերածէր, Հայաստանի ճակատագրին նման. ասով մէկտեղ թիւրքերը իրենց ծննդէն սկսած ոչ մէկ տմարդի միջոց կը խնային, մոնկոլական քարքարութիւնը միացնելով եւրոպայի նմանապիտ քաղաքակրթութեան:

Դիտւած է, թէ թիւրքերը Կրետէի մէջ երբէք խաղաղասիրական միջոցներու չեն դիմած. կը կանավարութիւնը մը կըքը գուրկ է քարոյական առաքինութենէ, ի՞նչպէս կարող է ժողովուրդները սիրաշահել, անոնց բարօրութիւնէն հաճոյք զգալ: Թիւրքը խաղաղեցնել ըսելով կը հասկնայ աւերել, թալանել, կոտորել. չէ՞ որ ամենէն խորին խաղաղութիւնը զերեզմանային լուծիւնն է: Երբ ամեն օր կը կարգանք Պոլսը լրագրներուն մէջ, թէ կարգ մը վիւայէթիերու մէջ շորհիւ վիհ. սուլթանին խաղաղութիւն կը տերէ, կը հասկնանք թէ մահան տիկ սուկերները միայն կը թափախեն այդ ամայացած վայրերուն վրայ:

Կրետէի ներք գոկըր, վանքեր, եկեղեցիներ այրւած ու կողոպուտի մատնւած են. իսկ քահանայները ողջ-ողջ այրւած. մարդկային կեանքը ծանծի շափ արժէք չունի թրքաց աչքին: Բրիտանները իրենց կենքեր եւ երկիւսները նաւերը լեցնելով կողարկին Յունաստան, ակնհերև մահէն ազատուլ համար գամնոց: Որովհետև ոչ կտոջ կը խնայեն, ոչ արդար մամուկներուն: Իսկ ամստամբները իրենց ամուր լեռներուն վրային կը հարւածեն եւ ետ կը մղեն թրքաց վայրագ գիւնդները, որոնք իրենց պարտութեան մըէժը անմուտ, անպաշտպան գեղացիներէն կտանն:

Չեղակիտի նահանգին մէջ թիւրքերը վեց քրիստոնեայ գիւղ մուկեր դարձուցած եւ սուկալի անգութիւններ գործած են: Սուլթանը Պրուսայի կուսակալ Զինի փաշայի առաջնորդու-

թեամբ քննիչ յանձնախումբ մը դրկած է Կրետէ, որպէսզի հիւպատոսներուն հետ համաձայնութեամբ քրիստոնեաները խաղաղութեան հրաւիրեն եւ անխտիր պատժեն ըլլող յանցաւորները: Չարաբաստիկ սուլթանը կը խոստանայ նկատի առնել կրետացիներուն պահանջները եւ ընդունիլ Հալեքայի Դաշնագրին մէջ ինչ ինչ բարեփոխումներ: Կրետէ թէ սուլթանը պատրաստներով կօրօրի:

Անգամ մը գրեցաւ թէ ցարժ լսելով (դեռ նոր կը տէ): Թիւրքիայ քրիստոնէից, մասնաւոր կրետացիներուն քաշածները, որոշեր է ազդեցիկ ընթր մը բռնել, քայց Լօպանով ետ կեցուցեր է գայն: Նոյնպէս բաւական լուրջ թերթեր գրեցին Եւրոպական համաձայնութեան մը մասին, քայց Ռուսիա թոյլ չտար սուլթանին վրայ ծնունդ բանեցնելու:

Թերեւս «մարդասէր» Ռուսիան, կուզէ որ իր բարեկամը, գոնէ իր հոգեւարքին մէջ հանգիստ ննջէ: Թաղումը հեշտ է կատարել: «Տէլի նիւզին» կը գրեն, թէ քանի մը հարիւր ապստամբներ յարձակեցան աւարող թիւրքերուն վրայ, թաշինը ըրին եւ անոնց օգնութեան համար գիւնդները ետ մղեցին:

Ղիէննական թերթ մը կը գրէ «Կրետէի մասին տէրութեանց միջև չէ կարող համաձայնութիւն գոյանալ: Ռուսիա կը մայ սուլթանին եւ իր հպատակներուն կողմ շարունակել: Թիւրքիա պիտի դիմէ ամենայնտի միջոցներու, կարգը վերահաստատելու համար, եւ ինչպէս Հայաստանի մէջ, հոս ալ պիտի յաղթէ նոյն եղանակով»:

Կրետէի հարցի մասին Պիսմարքի կարծիքը. — «Կրետէի հարցը, կըսէ երկաթէ նախարարը (այժմ ժամգոտած), պարտէզիս մէկ հողի կոշահն շափ չի շահագրգռեր գիտ»: Եւ իր արդարացում իր այդ լրբենի համարձակութեան վկայութիւն կը ըներ Պրոդս առաքեալի խօսքերը, թէ «Կրետացիները ստակիս են, ծոյլ եւ չարածոյներ են. ուստի խիստ կերպով պատժեցէք զանոնք, որպէսզի ամուր մասն իրենց օրէնքին մէջ»:

Այդ քաւթարը ամբողջ Հայաստանն ալ գերման գիւնդի մը ոսկրներուն հետ չէր փոխեր:

Ն Ի Ի Ր Ա Տ Ի Ռ Ի Թ Ի Ն Ն Ե Ր Ի Ծ Ո Ւ Ց Ա Վ Ը

Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան կեդրոնական սնդուկի մէջ ստացւած են.

«Ապառաժ» քաղաքից. — Մէլիքներ 50 ռուբ., Նոր լըս 65 ռուբ., Սուսան 22 ռուբ., Դ. գիւղից Ա. Շ. ձեռքով 13 ռուբ. 10 կոպէկ և Ոյժ խմբից 1400 փամփուշտ:

Օդ. քաղ-ից 804 ռուբ. 58 կոպէկ, Ոմե Մ. Բ. 100 ռուբլի:

Բօլք. Եամպօլ քաղ. կօմիտէից 440 Փրանկ:

Ամերիկա. — Ուէստ-Ղէյմութ ք. -ց Հ. ՕՏ-ից 1 դօլ.:

Նաւահանգստի կասապօլմ ստացւած են.

Ժողովարարութիւնից 780 ռուբլի, «Ճորոխ» խմբից 81 ռուբ. 20 կոպէկ:

Հուր քաղ-ից Մանուկի միջոցով 11 ռուբ. 25 կոպ.:

Կարապետի միջոցով 42 ռուբ., Պեկօի միջոցով 30 ռուբ.,

Շիրիքի միջոցով 28 ռուբ., Օ-ի միջոցով 195 ռուբ., 35 կոպէկ:

Սև. քաղ-ից. — Արօրից 50 ռուբ., Արևեանք 75 ռուբ., Համակրող ծերունի մը 60 ռուբ.:

Մի ազգասէրից ստացւած է մի հրացան և 30 փամփուշտ, Արամից մի վեցհարւածեան և 25 փամփուշտ: Գթ.-ից 30-72:

Դէվրէժի Արիստօկրատից 100 Փրանկ:

Պայթուցիկի մէկ բեկորից 12 Փրանկ:

Դաշնակցութեան անձամբներեց խնդրում է թղթակցութեան եւ ներքատուութեան համար դիմել.

Armene-Gaspar, poste restante, Carouge (Suisse)

Վիեննա, Դաշնակցութեան աղատ սպարան.